

Bijlage HAVO

2017

tijdvak 1
dinsdag 09 mei
07.30 - 10.30 uur

Papiamentu

Tekstboekje

Teksto 1 Kibra e biahe sin regreso

1 ***Estádos Unídos semper a sera prezu masalmente. Ku kondishon inhumano komo resultado. Awor porfin tin atenshon atrobe pa reintegrashon. Komo dosente na un prizòn di Kalifornia, mi ta ripará kon bon enseñansa por yuda ku resosialisashon di kriminal. Di e manera ei, na Amérika ta kibra e biahe sin regreso pa prizòn.***

2 'Yes, I did it!' Joey ta primi mi man duru. Mi ta mira ku preferiblemente lo e ker a bula brasa mi, pero e konosé e reglanan. Aki den prizòn, kontakto físiko ku ta bai mas leu ku duna man ta estrikta-mente prohibí.

3 Mi a duna Joey e materia *Abilidad akadémiko* semèster pasá. El a haña un A bon meresí pa su tesina final. El a skirbi un karta skèrpi pa presidente Barack Obama. Estádos Unídos ta presentá su mes na sobrá di mundu komo defensor di oportunidat igual i balor demokrátiko, pero no ta kapas pa superá su mes klof entre riku i pober. Ademas, Joey a trese dilanti ku kada mucha lo mester por a desaroyá su mes na skol pa hasi promesa di e soño amerikano bira realidat.

4 Joey konosé e realidat tras di e soño ei. El a lanta den un famia masha pober, i e no a sigui enseñansa mas for di su diestres aña. Aworaki e ta enormemente orguyoso di su skor. 'Esaki mi ta bai manda pa mi yu muhé! Porfin un biaha mi por bis'é algu positivo. Lo e keda masha kontentu.'

5 Joey, entretantu, ta leu den sinkuenta, i e ta enkarselá pa mas ku 35 aña kaba. E último biaha ku

a sentensi'é, el a haña kastigu di bida largu pa hòrtamentu di un aparato di kopia. Esaki ta posibel na Kalifornia, pasobra aki e lei di *three strikes* tabata na vigor durante añanan largu. Na e di tres sentensia, e akusado tabata haña outomátikamente 25 aña te bida largu, sin tene kuenta ku gravedat di e delaster delito.

6 Mientrastantu a adaptá e lei, i básikamente Joey ta bini na remarke pa redukshon di kastigu, pero e komishon ku ta atendé libertat kondishonal no a dun'é e chèns ei ainda. Joey tin gran speranza pa e siguiente huisio, pasobra awor e ta partisipá na e programa universitario di lès den prizòn.

7 Esaki ta mustra kon na Amérika por bòltu e pasashi di skol pa prizòn. Despues di enfoká – durante añanan largu – riba seramentu masal, tin atenshon atrobe na Estádos Unídos pa reintegrashon di èks prisionero den sosiedat. Motivá pa kontribuí na e meta akí, mi a kuminsá traha komo dosente pa e proyekto di duna enseñansa den prizòn. For di kòmbersashon ku mi studiantenan, mi a bin ripará ku programa di enseñansa ta yuda nan pa haña trabou i ta kontribuí alabes na desaroyo di un bista krí-

tiko riba e sistema di kastigu amerikano, ku ta basá riba relashon sosial.

8 E programa ku mi kurso ta forma parti di dje ta e úniko na California ku ta duna lès den un lokal di klas real, situá den prizòn mes. E studiantenan no ta siña solamente den nan sèl, pero den interakshon ku otro, i e kurso ta akreditá. E partisipantenan ta masha entusiasamá, i tin lista di espera largu.

9 Esaki kontrali na mayoria di e otro prizònnan di California. Aya por kaba di skohe un programa di aktividat masha lihé. Bo por bai *Alcoholics Anonymous* òf *Narcotics Anonymous*, djei no tin nada mas di hasi. Esaki ta sosodé tambe pa motibu ku a konstruí hopi prizòn den kampo. Aki, kontrali na siudat grandi, no tin hopi profeshonal ta biba ku ke i por hinka nan tempu den programa di aktividat. Ademas, for di añanan nobenta, gradualmente a ekonomisá te kita tur programa ku tabata dirigí riba rehabilitashon i reintegrashon.

10 A bini un kambio fundamental den pensamentu polítiko tokante kastigu di prizòn. Te na añanan setenta, tabata pensa ku lo por a 'drecha' kriminal. Tabata mira nan komo hende ku a faya, debí na, entre otro, nan sirkunstansia di bida difísil. Den prizòn, tabatin masha espasio pa terapia, enseñansa, siñamentu di obra di man i abilidad sosial.

11 Den añanan setenta, e guerra kontra droga a kuminsá, i e kantidat di prizonero a oumentá eks-

ponensialmente. Polítiko tabata boga pa kastigu pisá pa delito di droga i partisipashon den *gang*. Hende hòmer afroamerikano i latino for di bario pover tabata drenta prizòn na bòshi. Notisia tokante asesino múltiple i violadó di mucha tabata kondusí na angustia públiko. Tabatin notisia tokante akshon di luchadó militante den e movimentu di derecho sivil tambe. Tabatin petishon pa un maneho di prizòn mas severo. Awor tabata mira prizonero komo hende malu di nasementu ku mester a wanta mas tantu posibel pafó di komunitat pa motibu di seguridat.

12 E idea ku hende meresé un di dos chèns a disparsé, i kastigu di prizòn pa delito relativamente chikitu tabata bira kada biaha mas largu. Profesor di derecho Jonathan Simon ta yama esaki 'lógika di eliminashon total': tabata kambia balor di bida di un prizonero kompletamente pa un sentimentu imaginario di seguridat públiko. Aunke kriminalidat a baha ya for di añanan nobenta, a sigui invertí masha hopi plaka, spesialmente den konstrukshon di prizòn nobo, pero no mas den programa di rehabilitashon.

13 Awor, un trinta aña despues, a resultá ku seramentu masal di hende tin efekto kontrali. E kondishon di bida den e prizònnan pata-pata di hende ta inhumano. Na California so kaba, tin aloménos 2000 hende den siere solitario, loke ta nifiká ku 23 ora pa dia nan ta den un sèl sin lus natural, tin biaha desenionan largu. Esei *Amnesty International* ta skirbi. Falta di kuido sikológiko i médiko ta un problema ku kada biaha ta birando mas agu-

- do, pasobra poblashon di prizòn ta bira ora pa ora mas bieu komo konsekuensia di kastigu di prizòn largu.
- 14 Ademas, protesta kontra huisio desigual di latino i afroamerikano ta oumentá. Awendia, unu di kada tres hende hòMBER afroamerikano adulto ta kore riesgo di resultá den prizòn. Serka hende hòMBER blanku, esei ta unu di kada diesshete. Segun e dòktor di lei Michelle Alexander, no por mira e situashon den prizòn amerikano lòs for di rasismo fuertemente ankrá. E ta mira e seramentu masal di amerikano di koló komo prolongashon di sklabilitut i di e leinan ku a sigui despues. Ta mantené e segregashon rasial ku ya tabata eksistí. E amerikanonan di koló sentensia no ta pèrdè solamente nan libertat, sino tambe nan derecho sivil.
- 15 Na kuminsamentu di sèptèmber 2015, a tuma medida na California pa redusí aplikashon di seramentu solitario. E nesesidat pa reformá e sistema eksistente di kastigu a penetrá na Washington tambe. Komo promé presidente na mando, Barack Obama resientemente a bishitá un prizòn federal, i ei el a papia tokante nesesidat pa reformá e leinan di droga ku a sòru pa un kantidat desproporshonal di detenido. Tambe a reintrodusí Pell Grants, e bekanan edukashonal pa prizonero. Esaki ta nifiká ku lo aparésé mas programa di enseñansa den prizòn. E idea bieu a hasi su kòmbèk: enseñansa riba diferente nivel – di siña abilidadat manera hasi transakshon bankario via internet te kurso akadémiko – ta yuda reintegrashon di èks detenido!
- 16 Investigashon ta mostra ku e chèns pa residivismo ta redusí ku 43 porshento ora e detenidonan a sigui enseñansa promé ku nan rekobrá libertat. Ademas, e èks detenido ku a sigui enseñansa den prizòn tin mihó posibilidat pa trabou riba nivel di formashon profeshonal. Esaki ta un kondishon nesesario pa por mantené un famia, komo ku gastu di mantenshon di bida a subi masha tantu na Estádos Unídos e último añanan. Alabes, trabou riba nivel di formashon profeshonal lo por ta un manera pa sali for di pobresa, no pa èks detenido so, pero tambe pa nan famia.
- 17 Danny i Steven ta kontentu ku e desaroyo akí. Nan ta mira aksesu na enseñansa komo un di e kondishonnan di mas importante pa emansipashon di detenido i èks detenido. Nan mes ta e mihó ehèmpel di e emansipashon ei. Nan tur dos ta na final di trinta, i nan a sinta un kastigu di mas o ménos un dies-sinku aña pa delito relashoná ku *gang* – respektivamente un tiramentu ku morto komo resultado i un asalto riba un agente polisial. Awor, despues ku nan a sali liber, nan ta studia na e universidat prestigioso di Berkeley. Durante nan promé enkuentro den e biblioteca, nan a haña sa ku, durante añanan largu, nan tur dos a sinta den sèl isolá na Pelican Bay, e prizòn notorio di seguridat máksimo.
- 18 E dos hòMBERNAN a lanta huntu *Underground Scholars Initiative*, un grupo di sosten pa èks detenido ku awor ta studia na Berkeley. Nan organisashon no solamente ta yuda estudiante pasa di *high school* i *community college* pa

universidad, pero nan ta ofresé tambe konseho pa, por ehèmpel, haña kas i petishon pa beka. 'Enseñansa so no ta sufisiente pa laga hende reintegrá,' Steven ta bisa. 'Sin dak riba bo kabes i sin pan riba mesa, bo no ta keda kla. E ora ei, masha lihé bo ta bolbe bai usa droga i djòin gang.'

19 Akseho na enseñansa no a hasi Danny i Steven estudiante so, sino tambe aktivista. Segun *Underground Scholars*, un aserkamentu integral ta nesesario pa kaba ku efekto desastroso di e sistema di kastigu amerikano. Nan ta, por ehèmpel, aktivamente envolví den un kampaña ku ta boga pa kita e hòki kaminda mester indiká si bo tin karchi penal (strafblad) sí òf nò for di formulario di solisitut. Hende ku karchi penal tampoko no tin derecho riba bibienda sosial na California. *Underground Scholars* ta haña ku mester adaptá e lei ei tambe.

20 Nan vishon riba término largu ta dirigí riba e kousanan fundamental tras di kriminalidat. Danny

ta konta kon, pa medio di su estudio, el a siña kuestioná retórika amerikano di responsabilidad individual pa logro òf fayó sosial. 'Promé mi tabata pensa ku, pasobra ami a kometé e krímen, awor mi tin ku karga e konsekuensia. Awor mi sa kiko ta rasismo institushonal i kon pobresa i eksklushon struktural di latino a forma mi barío.' Na lugá di kastigu largu di prizòn, un aserkamentu di rasismo i enseñansa ku ta konektá na mundu di eksperensia di hóben di koló i latino lo konduzí mas lihé na redukshon di kriminalidat, segun Danny i Steven.

21 E énfasis akí riba kambio sosial duradero mi a mira tambe den e tesina di Joey. Enseñansa no ta ofresé solamente speransa di trabou despues di su kastigu di prizòn; e ta ofresé tambe posibilidat pa desaroyá su propio vishon. I hende ku nan mes a mira parti paden di prizòn por duna análisis pa por aportá na desaroyo di alternativa pa e sistema di kastigu amerikano ku a krese sali for di porshon.

Relato di Femke Kaulingfreks, redaktá pa Arjen van Veelen, tradusi i adaptá for di decorrespondent.nl, 2016

Femke Kaulingfreks ta traha komo filósofo i antropólogo kultural na Radboud Universiteit Nijmegen. Tambe e ta traha komo dosente invitá na un prizòn di California, i komo investigadó na Universidad di Berkeley.

Teksto 2 Alfa i bèta no ta eksistí; tur hende por siña matemátika!

- 1 Pa tradishon, ta yama hende ku tin afinidat pa idioma alfa, i esnan ku ta sobresalí den materia eksakto bèta. Den bista di pueblo ‘un profesor distraí’ mayoría di biaha ta un bèta. Si e no ta un matemátiko, e ora ei sigur tòg un físiko òf un kímiko. Bèta ta un tipo di hende pekuliar, en todo kaso henteramente otro for di alfa. Kasi kasi no tin prueba sientífiko pa e ponensia akí. Loke sí tin, ta hopi anékdota tokante bèta genial ku tabata, suavemente bisá, un poko pekuliar.
- 2 E ehèmpel di mas popular ta esun di e matemátiko indio Srinivasa Ramanujan. Tempu ku e tabata keda na Cambridge, alrededor di 1910, e tabata hasi furor ku su kompreshon fabuloso di matemátika. Sin ningun esfuerzo, e tabata formulá un fórmula di matemátika tras di otro. Segun e indio sumamente religioso akí, un diosa hindú tabata pasa nan p’e den su soño. Pero no opstante su éksitonan sientífiko, bida tabata difísil pa Ramanujan na Cambridge. Tur anochi e tabata tembla den su kama. Ora el a kompartí su problema ku un kostudiante, esaki a deskubrí e problema mesora, e matemátiko genial tabata drumi riba su deken. E no a komprondé ku bo mester drumi bou di esaki.
- 3 Semper tin diskushon tokante diferensia entre alfa i bèta, i semper tin hende ku ta sklama ku no ta tur hende por ta bèta. Pero basá riba investigashon sientífiko, a sali na kla ku diferensia entre genio den aritmétika i talento di idioma ta ménos grandi ku hopi biaha hende ta pensa.
- 4 Na promé lugá, por proba ku kasi no tin diferensia genétikamente mirá entre alfa i bèta. Di pursi, si alfa i bèta en realidat lo tabata diferensia asina tantu for di otro, antó lo mester por a mira esei den DNA. Afortunadamente, pa medio di investigashon bou di oochi, nos sa kada bes mas tokante influensia di gèn riba komportashon. Na Hulanda, Vrije Universiteit Amsterdam (VU) ta manehá e Registro Hulandes di Oochi (Nederlands Tweelingen Register), un banco di dato ku dato di míles di oochi normal i oochi idéntiko ku nan ta sigui henter nan bida. E datonan ta un mina di oro pa investigadó di genética. Den mayoría di kaso, oochi ta lanta den e mes ambiente. Komparashon di e diferensianan entre yu oochi idéntiko i yu oochi normal ta duna investigadó posibilidat pa distinguí influensia di DNA for di influensia di medio ambiente.
- 5 Segun Eveline de Zeeuw, investigadó di genética na VU, dato for di Registro Hulandes di Oochi ta mustra ku 75 porshento di e diferensianan den prestashon na skol entre mucha na skol básiko ta debí na disposishon genético. Faktor di ambiente, manera e medio ambiente den kua mucha ta krese, ta hunga un ròl muchu mas chikitu ku tabata pensa ántes. Ku e pakete

adekuá di gèn, bo por siña mihó, partikularmente pa motibu ku bo ta disponé di bon abilidadat kognitivo: e kapasidat pa apsorbé i prosesá konosementu.

6 Mayoria di gèn ku ta pèrkurá pa e diferensianan den prestashon na skol ta influensíá tantu abilidadat di aritmétika komo abilidadat di idioma. Solamente un kuart parti di e gènan akí ta parse di ta relashoná eksklusivamente ku talento pa aritmétika òf idioma, De Zeeuw ta bisa. Pues, investigashon di oochi ta eliminá e mito ku, genétikamente mirá, tin diferencia grandi entre genio di aritmétika i talento di idioma.

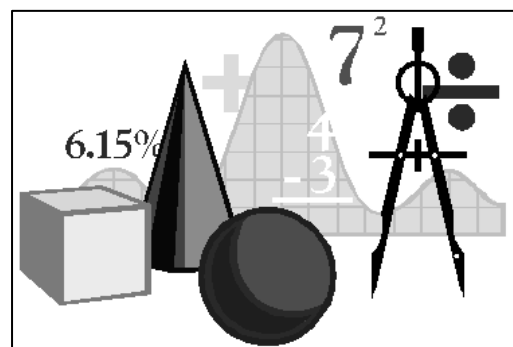
7 Un otro punto ku ta refutá diferencia entre alfa i bèta ta ku serebro di un bèta ta meskos ku serebro di un alfa. E siguiente anékdota ta ilustra esaki. Depues di morto di Albert Einstein, na 1955, patólogo Thomas Harvey a saka su sesu for di su kráneo i a kort'é na snechi. Den e añanan despues, mas científiko serebral a sigui analisá e masa shinishi di e físiko famoso, ku e kreensia ku un hòmber asina genial mester tin sesu masha spesial. Aunke a deskubrí tur sorto di 'partikularidat' na sesu di Einstein (pa eksperto: un ploi èkstra riba e lóbulo frontal i lóbulo parietal asimétriko), nunca no a proba un relashon kousal ku talento di e erudito.

8 Un serebro bèta òf alfa puru no ta eksistí: Nos no tin dos sistema den nos serebro, unu pa aritmétika i unu pa idioma. Intento pa lokalísá zona den serebro ku ta importante pa aritmétika òf idioma

– ku yudansa di MRI skèn – a duna poko resultado. Den mundu di neuropsikologia, ta pensa awor mas tantu den terminologia di ret neural ku ta konektá diferente parti di serebro ku otro. Un di e retnan ei ta di importansia pa rekonosementu i kompreshon di struktura apstrakto i konseptu i pa siñamentu di regla. Un otro ret ta mas dirigí riba komunikashon, abilidadat sosial i kreatividad. Pero e ret ku ta importante pa siñamentu di regla, struktura i konseptu no solamente ta útil pa materia di siensia. Nos ta usa e mes ret neural ei pa ámbos: pa siña siensia i pa dominá idioma.

9 Tin un último pensamentu ku ta sostené e ponensia ku no tin alfa i bèta separá (aunke esaki ta un kreensia ku ta fuertemente ankrá den sosiedat rònt mundu): Tur hende tin kapasidat pa komprondé matemátika. Tin prueba na abundansia i tur sorto di investigashon i eksperimento ku ta mustra ku tur hende por siña matemátika. Nan mester risibí bon instruksjon sí!

10 E último aspekto akí ta hiba nos mesora na un punto problemátiko ku ta keda: Pakiko tòg hende ta mira matemátika komo algu masha difísil i apstrakto? Kontínuamente ta keha di falta di kompreshon, di nivel di aritmétika i di interes pa matemátika, spesífikamente serka hóben.

- 11 Segun Harold Bekkering, profesor di sikologia kognitivo, ta e manera ku ta instruí matemátika ta okashoná e problema. Esaki ta mantené i reforsá e mito ku matemátika ta un materia masha difísil. Bekkering: 'Bo por splika, por ehèmpel, ku matemátika ta tur kaminda rònt di nos, i ku tin biaha regla ta masha útil. Si bo ke sa kuantu awa ta fit den un buraku, bo por deskubrí esaki ora bo kue un slan, òf bo por hasi uso di un fórmula di matemátika pa kalkulá e contenido. E último akí ta mas fásil. Pa solushoná un problema di matemátika, bo mester pensa bon. Mayoria di problema bo por solushoná na diferente manera. Esei ta hasi matemátika asina interesante. Pero hopi dosente di matemátika no ta asina bon den pasamentu di konosementu na un manera aktivante i kreativo. Mi mes yu hòMBER a kuminsá skol avansá. E t'ei un par di siman kaba, pero ya kaba e ta kontentu ora un lès di matemátika kai afó. Mi ta spera ku su promé impreshon ta robes, i ku tòg lo e bai sinti algu pa e materia di matemátika.'
- 12 Ademas, hopi mucha ta pèrdè interes, pasobra enseñansa di matemátika (i aritmétika) ta masha kumulativo. Bo mester komprondé e base pa por sigui. Si bo no a komprond'é den klas 2, den klas 4 sigur bo no ta komprondé nada mas. Esei ta pone ku hopi mucha ta pèrdè interes. I unabes e alumno pèrdè interes, e ta ménos motivá pa hinka tempu i energía aden. E ta stòp di hasi esfuerso, i ta masha difísil p'e kontinuá.
- 13 Tur esaki ta mustra ku, si konsiderá tur loke a bini dilanti, ainda tin basta trabou i estudio ku por hasi pa yuda stimulá interes pa aritmétika i matemátika na skol. Por ehèmpel, mester traha kontra prehuísio pa e materianan eksakto serka alumno, mester saka loke a hinka den nan kabes for di chikí afó, i mester pone atenshon na e abilidadnan di e dosente pa traspasá e materianan akí na un manera mas atraktivo. Un otro bista riba i aserkamentu di materia bèta lo yuda. E ora ei, muchu mas hóben lo por i lo ke siña matemátika!

Rob Hartgers, Intermediar, 2016, tradusí i adaptá

Examen HAVO 2017

tijdvak 1
dinsdag 09 mei
07.30 - 10.30 uur

Papiamentu

Bij dit examen hoort een bijlage en een uitwerkbijlage.

Noteer alle antwoorden op de uitwerkbijlage.

Dit examen bestaat uit een tekst met 16 vragen en een tekst met een samenvattingsopdracht.

Voor dit examen zijn maximaal 49 punten te behalen.

Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Geef niet meer antwoorden (zinnen, redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd. Als er bijvoorbeeld één zin wordt gevraagd en je antwoordt met meer dan één zin, dan wordt alleen de eerste zin in de beoordeling meegeteld.

Teksto 1 Kibra e biahe sin regreso

- 1p 1 Alinia 1 ta introdukshon di e teksto. E alinia akí tin diferente funshon. Kua di e ponensianan aki bou tokante e alinia akí **NO** ta kuadra?
- A E ta duna un resúmen (adelantá) di kontenido di e teksto.
 - B E ta indiká e problemátika ku ta forma núkleo di e teksto.
 - C E ta kontené un anékdota ku ta introdusí tópiko di e teksto.
 - D E ta splika kon e outor ta envolví ku e tópiko di e teksto.

Núkleo di e teksto akí ta konsistí di e siguiente partinan:

Parti 1: alinia 2 - 6

Parti 2: alinia 7 - 9

Parti 3: alinia 10 - 12

Parti 4: alinia 13 - 16

Parti 5: alinia 17 - 18

Parti 6: alinia 19 - 20

- 1p 2 Kua di e siguiente suptítulonon ta kuadra mihó ku Parti 1?
- A Drástiko
 - B Insoportabel
 - C Kriminal
 - D Speransa
- 2p 3 Den alinia 3 i 4 ta hasi menshon di un problema sosial. Den alinia 5 i 6 ta menshoná un problema hudisial adishonal. Indiká e dos problemanan akí.
Usa un máksimo di 15 palabra pa bo kontesta kompleto.
- 1p 4 Kua di e ponensianan aki bou ta tipifiká kontenido di alinia 5 i 6 mihó? Den alinia 5 i 6 ta
- A deskribí e problema i ta duna un refleho di e situashon aktual.
 - B duna bentaha i desbentaha i ta analisá e problema.
 - C señalá un kontradikshon i ta duna solushon pa e problema.
 - D tuma un posishon relashoná ku e problema i ta kontrarestá esaki.
- 1p 5 Promé frase di alinia 7 ta hasi menshon di 'e pasashi di skol pa prizòn'. Kiko e outor ke bisa ku esaki?
Usa un máksimo di 15 palabra pa bo kontesta.

1p 6 Na final di alinia 7 tin parë ‘... programa di enseñansa ta yuda nan pa ha a trabou...’

A base di kiko e outor ta konklui esaki?

E ta konklui esaki a base di

A semehansa i komparashon.

B su eksperensia propio.

C su kontakto ku esnan involv .

D su outoridat komo profesor.

3p 7 Alinia 9 ta se al  un problema: mayoria di prizòn na California tin poko posibilidat di enseñansa pa detenido. Sobr  di e alinia ta splika e motibu. Nota e splikashon ei segun e struktura indik  riba e anekso di kontesta. Usa un m ksimo di 20 palabra pa bo kontesta kompleto.

2p 8 Lesa Parti 3 (alinia 10-12).

Alinia 10 ta mension  un ‘kambio fundamental’.

Kon alinia 11 i 12 ta relashon  ku esaki?

Skohe pa kada alinia un di e siguiente opshonnan:

definishon – desaprobashon – elaborashon – kontradikshon –
konklushon – motibu – profundisashon – refutashon

4p 9 Resum  pensamentu prinsipal di alinia 11. Usa un m ksimo di 30 palabra.

1p 10 Kua di e siguiente ponensianan ta kuadra ku alinia 14?

Dr. Alexander ta

A indik  ku e sistema di enkarselashon na Am rika ta unu l gico, legal i inevitabel.

B opin  ku por papia di sklabilitut moderno den sistema di enkarselashon na Am rika.

C premir  un sistema di enkarselashon na Am rika l s for di rasismo i desigualdat.

D vosifer  ku afroamerikano tin mas ch ns di enkarselashon na Amérika ku latino.

4p 11 Alinia 16 ta hasi mension di motibu pa stimulá enseñansa den priz n. Nota e dos motibunan ei, i nota e dos supargumentonan ku ta pertenes  na e di dos motibu, usando palabra klave so. Usa un máksimo di 25 palabra pa bo kontesta kompleto.

3p 12 Den alinia 19 ta menshoná ku Danny i Steven ta aktivista.
Indiká kiko nan ke logra. *Usa un máksimo di 30 palabra pa bo kontesta.*

1p 13 *Ponensia:* Pa logra kontrarestá konsekuensia di e sistema penal
amerikano, mester di un plan riba diferente nivel.

Sita e frase for di Parti 6 (alinia 19-20) kaminda ta hasi un ponensia
komparabel.

2p 14 Kua tono ta bini dilanti den e relato di Femke Kaulingfreks?
Skohe tres di e siguiente palabranan:

desepshoná – involví – iróniko – krítiko – kuidadoso –
neutral – optimista – outoritario – pesimista – preokupá –
rabiá – realístiko – sarkástiko

1p 15 Kon por tipifiká e teksto *Kibra e biahe sin regreso*, basá riba sorto di
teksto?

A E ta un teksto argumentativo ku elemento kontemplativo.

B E ta un teksto argumentativo ku elemento persuasivo.

C E ta un teksto kontemplativo ku elemento aktivante.

D E ta un teksto kontemplativo ku elemento persuasivo.

4p 16 Aki bou tin dies frase den sekuensia alfabétiko. Skohe e kuater frasenan ku ta basá riba e teksto i ku huntu ta forma e pensamentu prinsipal di e teksto (si lesa nan den e sekuensia korekto). *Skirbi e numbertan so.*

1. Aktivista ta boga pa kambio sosial duradero di un manera integral pa solushoná e problemanan di e sistema penal amerikano.
2. Awor ku a resultá ku seramentu masal di hende tin efekto kontrali, ta tresiendo kambio den e sistema penal amerikano.
3. E programa ku Femke Kaulingfreks ta forma parti di dje ta e úniko na California ku ta duna lès den un lokal di klas real, situá den prizòn mes.
4. E seramentu masal di amerikano di koló awendia ta pió ku sklabitut.
5. E sistema penal bieu di Estádos Unídos tabata un ehèmpel pa hopi otro pais.
6. Investigashon ta prueba ku bon enseñansa den prizòn ta mehorá chèns di sali for di sirkuito di delinkuensia.
7. Kastigu di prizòn largu ta dañá ekonomia amerikano bárbaramente.
8. Míles di detenido a haña libertat komo konsekuensia di suspenshon di aplikashon di e lei di *three strikes* na California.
9. Na final di añanan 70, guera kontra droga a trese un kambio fundamental den pensamentu polítiko tokante kastigu di prizòn.
10. Na mayoria di prizòn di California por skohe komo programa di aktividat sea *Alcoholics Anonymous* òf *Narcotics Anonymous*.

Teksto 2 Alfa i bèta no ta eksistí; tur hende por siña matemátika!

17p 17 Skirbi un resúmen di e teksto ***Alfa i bèta no ta eksistí; tur hende por siña matemátika***. E resúmen mester ta na bon papiamentu, ku un struktura lógiko, i e mester ta komprendibel pa hende ku no konosé e teksto original. *Usa un máksimo di 180 palabra.*

Inkluí e siguiente puntonan den bo resúmen:

- Kiko ta e punto di salida di e teksto;
- Kua tres argumento ku supargumento ta sostené esaki;
- Kua punto problemátiko ta keda;
- Kiko ta kousa di e punto problemátiko i ku ki argumento;
- Ki rekomendashon ta duna i na ki konklushon ta yega.

Correctievoorschrift HAVO

2017

tijdvak 1
dinsdag 09 mei
07.30 - 10.30 uur

Papiamentu

Inzenden scores

Verwerk de scores van alle kandidaten in het bijgeleverde programma Wolf.
Zend de gegevens uiterlijk maandag 05 juni 2017 elektronisch naar het ETE.

Het correctievoorschrift bestaat uit:

- 1 Regels voor de beoordeling
- 2 Algemene regels
- 3 Vakspecifieke regels
- 4 Een beoordelingsmodel

1 Regels voor de beoordeling

Het werk van de kandidaten wordt beoordeeld met inachtneming van de artikelen 30, 31 en 32 van het Landsbesluit eindexamens vwo-havo-vsbo d.d. 23-06-2008, PB 2008 no 54.

Voor de beoordeling zijn de volgende passages van bovenvermelde artikelen van het Landsbesluit van belang:

- 1 De directeur doet het gemaakte werk met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen en het proces-verbaal van het examen toekomen aan de examiner. Deze kijkt het werk na en zendt het met zijn beoordeling aan de directeur. De examiner past de beoordelingsnormen en de regels voor het toekennen van scorepunten toe die zijn gegeven door het ETE (Examenbureau).
- 2 De directeur doet de van de examiner ontvangen stukken met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen, het proces-verbaal en de regels voor het bepalen van de score onverwijld aan de gecommitteerde toekomen.
- 3 De gecommitteerde beoordeelt het werk zo spoedig mogelijk en past de beoordelingsnormen en de regels voor het bepalen van de score toe die zijn gegeven door het ETE (Examenbureau).
- 4 De examiner en de gecommitteerde stellen in onderling overleg het aantal scorepunten voor het centraal examen vast.
- 5 Komen zij daarbij niet tot overeenstemming, dan wordt het aantal scorepunten bepaald op het rekenkundig gemiddelde van het door ieder van hen voorgestelde aantal scorepunten, zo nodig naar boven afgerond.

2 Algemene regels

Voor de beoordeling van het examenwerk zijn de volgende bepalingen van toepassing:

- 1 De examiner vermeldt op een lijst de namen en/of nummers van de kandidaten, het aan iedere kandidaat voor iedere vraag toegekende aantal scorepunten en het totaal aantal scorepunten van iedere kandidaat.
- 2 Voor het antwoord op een vraag worden door de examiner en door de gecommitteerde scorepunten toegekend, in overeenstemming met het beoordelingsmodel. Scorepunten zijn de getallen 0, 1, 2, ..., n, waarbij n het maximaal te behalen aantal scorepunten voor een vraag is. Andere scorepunten die geen gehele getallen zijn, of een score minder dan 0 zijn niet geoorloofd.
- 3 Scorepunten worden toegekend met inachtneming van de volgende regels:
 - 3.1 indien een vraag volledig juist is beantwoord, wordt het maximaal te behalen aantal scorepunten toegekend;
 - 3.2 indien een vraag gedeeltelijk juist is beantwoord, wordt een deel van de te behalen scorepunten toegekend, in overeenstemming met het beoordelingsmodel;

- 3.3 indien een antwoord op een open vraag niet in het beoordelingsmodel voorkomt en dit antwoord op grond van aantoonbare, vakinhoudelijke argumenten als juist of gedeeltelijk juist aangemerkt kan worden, moeten scorepunten worden toegekend naar analogie of in de geest van het beoordelingsmodel;
 - 3.4 indien slechts een voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, wordt uitsluitend het eerstgegeven antwoord beoordeeld;
 - 3.5 indien meer dan een voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd worden, worden uitsluitend de eerstgegeven antwoorden beoordeeld, tot maximaal het gevraagde aantal;
 - 3.6 indien in een antwoord een gevraagde verklaring of uitleg of afleiding of berekening ontbreekt dan wel foutief is, worden 0 scorepunten toegekend, tenzij in het beoordelingsmodel anders is aangegeven;
 - 3.7 indien in het beoordelingsmodel verschillende mogelijkheden zijn opgenomen, gescheiden door het teken /, gelden deze mogelijkheden als verschillende formuleringen van hetzelfde antwoord of onderdeel van dat antwoord;
 - 3.8 indien in het beoordelingsmodel een gedeelte van het antwoord tussen haakjes staat, behoeft dit gedeelte niet in het antwoord van de kandidaat voor te komen.
- 4 Het juiste antwoord op een meerkeuzevraag is de hoofdletter die behoort bij de juiste keuzemogelijkheid. Voor een juist antwoord op een meerkeuzevraag wordt het in het beoordelingsmodel vermelde aantal punten toegekend. Voor elk ander antwoord worden geen scorepunten toegekend. Indien meer dan een antwoord gegeven is, worden eveneens geen scorepunten toegekend.
 - 5 Een fout mag in de uitwerking van een vraag maar een keer worden aangerekend, tenzij daardoor de vraag aanzienlijk vereenvoudigd wordt en/of tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
 - 6 Een zelfde fout in de beantwoording van verschillende vragen moet steeds opnieuw worden aangerekend, tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
 - 7 Indien de examinerator of de gecommiteerde meent dat in een examen of in het beoordelingsmodel bij dit examen een fout of onvolkomenheid zit, beoordeelt hij het werk van de kandidaten alsof examen en beoordelingsmodel juist zijn. Hij dient de fout of onvolkomenheid wel mede te delen aan het ETE. Het is niet toegestaan zelfstandig af te wijken van het beoordelingsmodel. Met een eventuele fout wordt bij de definitieve normering van het examen door het ETE rekening gehouden.
 - 8 Scorepunten worden toegekend op grond van het door de kandidaat gegeven antwoord op iedere vraag. Er worden geen scorepunten vooraf gegeven.
 - 9 Het cijfer voor dit examen wordt als volgt verkregen.
Eerste en tweede corrector stellen de score voor iedere kandidaat vast. Deze score wordt meegedeeld aan de directeur.
De directeur stelt het cijfer voor dit examen vast op basis van de regels voor omzetting van score naar cijfer. Dit cijfer kan afgelezen worden uit omzettingstabellen die beschikbaar worden gesteld na bepaling van de definitieve cesuur door het ETE.

3 Vakspecifieke regels

Voor het vak Papiamentu HAVO zijn de volgende vakspecifieke regels vastgesteld:

1 Teksten met vragen

- 1.1 Bij de beoordeling van antwoorden op open vragen worden, gelet op de aard van de opgaven, geen punten afgetrokken voor spelfouten. Voor idiomatische en grammaticale oneffenheden geldt hetzelfde, tenzij het antwoord er minder juist of zelfs fout door wordt.
- 1.2 Bij enkele open vragen wordt aangegeven dat de kandidaat zich aan een bepaalde antwoordlengte moet houden. Indien de kandidaat bij een dergelijke vraag een antwoord geeft dat inhoudelijk volledig goed is en dat strikt, dus zonder enige overschrijding, binnen de gegeven antwoordlengte valt, *kan* daarvoor een extra deelscore van 1 scorepunt toegekend worden. Dit wordt in het beoordelingsmodel aangegeven.

2 Samenvatting

- 2.1 De beoordeling van de samenvatting geschiedt aan de hand van een overzicht van de in de opdracht gevraagde informatie-elementen.
- 2.2 Bij het toekennen van het aantal scorepunten aan de informatie-elementen dient gelet te worden op de inhoud, samenhang en formulering:
 - Inhoud: de informatie-elementen dienen inhoudelijk correct te worden weergegeven.
 - Samenhang: indien de kandidaat een aantoonbaar onjuist verband legt tussen twee informatie-elementen, dienen aan één van beide, afhankelijk van de gemaakte fout, geen punten te worden toegekend.
 - Formulering: de weergave van de informatie-elementen moet begrijpelijk zijn voor een lezer die de uitgangstekst niet kent.
- 2.3 Voor spelfouten worden geen punten afgetrokken. Hetzelfde geldt voor idiomatische en grammaticale oneffenheden, tenzij een inhoudselement er minder juist, minder volledig of zelfs fout door wordt.
- 2.4 Het is de kandidaat toegestaan het genoemde maximumaantal woorden in de samenvattingsopgave met 10% van het aantal toegestane woorden te overschrijden. Indien door de kandidaat het aantal toegestane woorden met meer dan 10% wordt overschreden, worden voor de grotere overschrijding per vijf woorden 2 scorepunten afgetrokken. Zie verder het beoordelingsmodel.

Voor dit centraal schriftelijk examen Papiamentu HAVO eerste tijdvak 2017 kunnen maximaal 49 scorepunten worden behaald. Het examen bestaat uit een tekst met 16 vragen en een tekst met een samenvattingsopdracht.

4 Beoordelingsmodel

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

*Aan het juiste antwoord op een meerkeuzevraag wordt 1 scorepunt toegekend.
Alle open vragen moeten in het Papiamentu beantwoord zijn.
De antwoorden op de open vragen dienen uiteraard beoordeeld te worden op basis van hetgeen in Algemene regels 2.3.3 vermeld wordt.*

Teksto 1 Kibra e biahe sin regreso

1 C

2 D

3 maximum score 2

- falta di enseñansa / problemátika di dròpout / falta di oportunitat sosial / klof entre riku i pober / pobresa 1
- kastigu di prizòn muchu largu / sistema di kastigu inhustu / lei di *three strikes* (ta inhustu) / no tin (posibilidat di) redukshon di kastigu 1

NB: Alleen de eerste 15 woorden beoordelen.

4 A

5 maximum score 1

Voorbeelden van een juist antwoord:

Hóben ku ta sali for di skol / Hóben dròpout (ta kai den kriminalidat mesora i) ta resultá den prizòn / drenta prizòn mesora.

NB: Alleen de eerste 15 woorden beoordelen.

6 C

7 maximum score 3

- Kousa: prizòn ta situá den kampo / leu for di siudat 1
- Konsekuensia di esej: tiki profeshonal/boluntario disponibel pa enseñansa/aktividat 1
- Kousa adishonal: ekonomisashon / a ekonomisá / a kita tur programa (ku tabata) dirigí riba rehabilitashon i reintegrashon 1

NB: Alleen de eerste 20 woorden beoordelen.

8 maximum score 2

- alinia 11: motibu 1
- alinia 12: elaborashon / profundisashon 1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

9 maximum score 4

Voorbeelden van juiste antwoorden:

- (Den añanan 70) guera kontra droga 1
- a pone kantidat di prizonero oumentá 1
- i tabatin petishon pa maneho di prizòn mas severo. / boga pa kastigu pisá OF 1
- For di e guera kontra droga a resultá ku 1
- a sera hopi mas hende hòmber di koló (for di barío pober) 1
- pa tene esnan indrechabel pafó di komunidad. 1
- OF EEN MIX VAN DEZE VOORBEELDEN, MITS LOGISCH GENOTEERD
- Inhoudelijk juist antwoord, niet langer dan 30 woorden 1

10 B

11 maximum score 4

- motibu 1: ménos (chèns pa) residivismo 1
- motibu 2: chèns/posibilidat pa mihó trabou 1
- supargumento 1: nesesario pasobra bida a bira mas karu / pa por mantené un famia 1
- supargumento 2: chèns/yudansa pa sali for di pobresa 1

NB: Alleen de eerste 25 woorden beoordelen.

Motibu 1 + 2 mogen ook in andere volgorde genoteerd zijn (voor 2pt), maar alleen punten voor supargumento 1 + 2 geven indien motibu 1 + 2 in de hierboven gegeven volgorde staan (subargumento 1 + 2 horen bij motibu 2).

12 maximum score 3

Voorbeeld van een juist antwoord:

- Nan ta boga pa kita obligashon pa indiká ku tin karchi penal (riba formulario di solisitut). 1
- Nan ta lucha pa adapshon di e lei di haña bibienda sosial. / Nan ke pa èks detenido por bini na remarke pa bibienda sosial tambe. 1
- Inhoudelijk juist antwoord, niet langer dan 30 woorden 1

13 maximum score 1

Segun *Underground Scholars*, un aserkamentu integral ta nesesario pa kaba ku efekto desastroso di e sistema di kastigu amerikano.

14 maximum score 2

Drie van de volgende vier:

envolví, krítiko, optimista, realístiko

- *Indien 3 termen correct* 2
- *Indien 2 correct* 1
- *Indien minder dan 2 correct* 0

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

15 A

16 maximum score 4

1, 2, 6, 9

Beoordeel alleen de eerste 4 genoteerde nummers.

Ken 1 deelscorepunt toe per correct genoemd nummer.

NB: De volgorde waarin de nummers genoteerd zijn, is niet van belang.

Teksto 2 Alfa i bèta no ta eksistí; tur hende por siña matemátika!

17 maximumscore 17

In een goede samenvatting (180 woorden) moeten de volgende informatie-elementen opgenomen zijn. Verdeling van de deelscorepunten over de verschillende elementen is hierbij aangegeven. Het onderstaande is een voorbeelduitwerking. Uitwerkingen in andere bewoordingen met gelijke strekking zijn mogelijk.

Punto di salida

(max 1p)

- No tin diferencia grandi entre alfa i bèta. / Diferencia entre genio den aritmétika i talento di idioma ta ménos grandi ku hopi biaha hende ta pensa. 1

Argumento i supargumento pa sostené esaki

(max 8p)

- (Na promé lugá,) ta probá ku kasi no tin diferencia genétikamente mirá. / si alfa i bèta en realidat lo tabata diferente, lo mester por a mira den DNA. *(de si alfa-zin mag ook als variant bij het volgende bolletje genoteerd zijn)* 1
- Investigashon di oochi ta eliminá e mito ei. / a muestra ku esaki no ta e kaso. 1
- (Tambe) serebro di un bèta ta meskos ku serebro di un alfa. / Serebro alfa òf bèta puru no ta eksistí. 1
- Nos no tin dos sistema den nos serebro, unu pa aritmétika i unu pa idioma. / Nos ta usa e ret neural importante pa materia di siensia tambe pa dominá idioma. / E ret neural ku ta importante pa siñamentu di regla, struktura i konsepto ta útil pa siensia i pa dominá idioma. 1
- (Finalmente,) tur hende tin kapasidat pa komprondé matemátika. 1
- Tin prueba pa esaki. / Tur sorto di investigashon i eksperimento ku ta muestra esaki. / Nan mester risibí bon instruksjon sí. 1
- Twee signaalaanduidingen van opsomming voor elk 1 punt 2

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

Punto problemátiko ku ta keda **(max 1p)**

- Punto problemátiko ta ku tòg hende/alumno ta mira matemátika komo algu masha difísil i apstrakto. 1

Kousa di esaki i argumento **(max 4p)**

- (Segun profesor Bekkering) e manera ku ta instruí matemátika ta okashoná e problema. / E dosentenan di matemátika no ta asina bon den pasamentu di konosementu (na un manera aktivante i kreativo). 1
- Ademas, matemátika ta masha kumulativo. 1
- Si bo no ta komprondé e base, bo no por sigui, 1
- i bo pèrdè interés. / i bo ta stòp di hasi esfuerzo. / i ta masha difísil pa kontinuá. 1

Rekomendashon i konklushon **(max 3p)**

- (Pues,) ainda tin basta trabou i estudio ku por hasi pa yuda stimulá e interes pa aritmétika i matemátika na skol. 1
- Un otro bista riba i aserkamentu di materia bèta lo yuda. 1
- (E ora ei,) muchu mas hóben lo por i (lo) ke siña matemátika! 1

Regeling met betrekking tot overschrijding van de woordgrens (180 woorden) van de samenvatting

Tel het exacte aantal woorden. Voor de eerste overschrijding met 18 woorden dienen geen scorepunten te worden afgetrokken. Voor elke volgende overschrijding dienen per 5 woorden steeds 2 scorepunten te worden afgetrokken tot een maximum van 17 scorepunten. De toepassing van de aftrekgeregeling kan nooit leiden tot een negatieve score bij deze samenvattingsopgave. De minimum score voor de opdracht is 0 punten.

Schematisch:

<i>t/m 198 woorden:</i>	<i>0 scorepunten aftrek</i>
<i>199 - 203:</i>	<i>2 scorepunten aftrek</i>
<i>204 - 208:</i>	<i>4 scorepunten aftrek</i>
<i>209 - 213:</i>	<i>6 scorepunten aftrek</i>
<i>214 - 218:</i>	<i>8 scorepunten aftrek</i>
<i>219 - 223:</i>	<i>10 scorepunten aftrek</i>
<i>224 - 228:</i>	<i>12 scorepunten aftrek</i>
<i>229 - 233:</i>	<i>14 scorepunten aftrek</i>
<i>234 - 238:</i>	<i>16 scorepunten aftrek</i>
<i>239 wrd en meer:</i>	<i>17 scorepunten aftrek</i>